

Haned kadunud, keerdus kadakas kuivanud...

Toekas tekstivalimik kohapärimuse töömailt

Keerdus kadakas ja kadunud haned. Hageri kohapärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 36.) Koostanud Reeli Reinaus, toimetanud Helen Kästik. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2023. 684 lk.

Eesti maastiku- ja kohapärimuse uurimisel on alates nullindatest viljakad ajad: ilmub arvukalt sisukaid artikleid ning uurimusi, põnevad aime- ja teaduskirjandust. 2001. aastal lugejate ette astunud paigapärimuse-sarja esimene pääsuke, brošüürköites Rõuge kihelkonna kohalugude kogumik¹ on hilisemate samasse ritta kuuluvate teostega võrreldes tagasihoidlikult õblukesepoolne, justkui paludes samuti luba suurte ja soliidsete folkloristikaväljaannete sekka tulla. Aga (häda)vajalik algus oli sellega tehtud ning kihelkonnapõhised kohalugudele keskendunud kogumikud on aasta-aastalt muutunud üha soliidsemaks nii sisult kui ka kaalult.

¹ Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus. Koost M.-A. Remmel, T. Potter, H. Valk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2001.

XXI sajandile tunnuslikku suurenenud akadeemilist ja kodu-uurimuslikku huvi maastiku- ja paigapärimuse vastu võib seletada mitmeti. Üks olulisem põhjendus on kindlasti Nõukogude okupatsiooniga kaasnenud traumaatiline kultuurikatkestus, mille käigus löigati läbi kollektiivset mälu toitvad juured ning kärbiti otsustavalt loovuse ning teadusliku mõtte tiibu. Maastikult püüti kõigi kättesaadavate vahenditega kustutada sinna talletunud põlvkondade pikkune kultuurimälu – põliselanikke küüditati, baltisaksa kultuurikihti ignoreeriti ja halvustati, kalmistuid hävitati, püstitati nõukogude (liba)monumente, kohti-paiku nimetati ümber või kirjutati need üle kohalike elanike jaoks rohkem või vähem suletud militaarmaastike – nagu piiritsoonide, suletud linnade, sõjaväeosadele reserveeritud alade – ja ümberkujundatud agraarmaastikega: mõisasüdameid ja -parke ehitati täis nõukogude maa-arhitektuurile tunnuslike kortermajadega, maamaastikke muutis pöördumatult maaparandus. Nõukogude aja jutustamistraditsiooni iseloomustas laias laastus (enese)tsensuurist tulenevalt järgmine skaala: lood, mida teati, aga poliitilistest põhjustest tulenevalt ei räägitud; lood, mida teati ja räägiti, kuid vaid vähestele valitutele; lood, mida räägiti (meelsasti) ka laiemale kuulajate ringile, sest need olid sisult suhteliselt neutraalsed ning jutustajale ja tema lähedaste ringile ohutud.

Tavakasutajale mõeldud maakaardid olid ebatäpsed veel 1990-ndate alguseski. Välitöölisi (vähemalt mind) aitasid 1990-ndatel taasiseseisvumise tuules välja antud oluliselt kvaliteetsemad eesti-aegsed faksiimilekaardilehed, kuhu olid peale kantud ka omaaegsed talud ja nende nimed. Teede viidastus oli nii minimaalne, kui see vähegi olla sai. Kes teadis, see teadis, kust kuhu saab või kus miski (pärimus)paik asub. Vähegi võõram inimene pidi liigagi sageli teed küsima, et soovitud sihtkohta jõuda – nüüdsel digi- ja nuti-ajastul on see tegevus saanud sama hästi kui ajalooks.

Kodumaa loodust, aja- ja kultuuri-lugu tutvustavaid väljaandeid siiski üllitati. Legendaarne, 1965. aastal ilmunud „Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajale ning kodu-uuri-jaile”² oli hoolimata ajastuspetsiifilistest lisandustest ja väljajätetest siiski üpris ladusalt kirjutatud ülevaade, mis püüdis siduda tervikuks ajaloo, looduse ja maastikupärimuse ning üritas seeläbi omal moel säilitada eestlaste kultuurimälu. Raamatu üks koostajaid, geograaf Endel Varep (1915–1988) oli muu hulgas üks esimesi looduskaitse-ideede propageerijaid ning maakohtade ja nende nimede paremaid tundjaid. Tema kohanimekartoteek, kus on üle 94 000 sedeli, asub Eesti Keele Instituudis. Lisaks koostati toonaste rajoonide koduloolisi ülevaatebrošüürikesi, kus lähemat ja kaugemat minevikku esitati ajastuomases ideoloogilises kontekstis. Ka ilmus 1950. ja 1960. aastatel maakonnalehtedes pärimuspõhiseid kohalugusid, mis osalesid mälu toetavas folklooriprotsessis samamoodi

nagu ka praegused pärimuspõhiseid kohalugusid sisaldavad (populaar)teaduslikud tekstid või tekstikogumikud. Arvatavalt just kultuurikatkestuste tõttu eestlaste lähemas ja kaugemas minevikus on rahva-pärimus omandanud omalaadse sakraalse rolli eestlaste identiteeditiloomes ja ise-olemises: mälu ja mäletamist, suulist pärimust ja suulist ajalugu, mida kajastavad ka kohalood, peetakse rahva hulgas üpris usaldusväärseks.

Samuti tuleks rõhutada loodushoidu, looduskaitset ja usku looduse pühadusse kui üht olulist iseolemise ja identiteeditiloomise põhikategooriat, mis avaldub vaat et kõige mõjusamalt kohalugudes. Paigapärimusse talletunud vaimsed ja loodushoidlikud väärtused on realiseerunud XXI sajandil rakenduslikeks argiotsusteks: muinsuskaitseameti juures tegutseb ajalooliste looduslike pühapaikade eksperdinõukogu, koostatud on pühapaikade ja pärandkultuuri kaardikihid³ ning jõustatud looduslike pühapaikade kaitsemeetmed. Pisut rohkem kui kümmekond aastat tagasi ilmus Riigimetsa Majandamise Keskuse eestvõttel maakondade pärandkultuuri tutvustav raamatusari.⁴ See kõik on omakorda süvendanud huvi kohapärimuse vastu, olgu lähtekohaks siis (püha)paigapärimus kui võimalik tõhus soovimatute maastikumuutuste vastumeede, loodususundist lähtuv ilmavaade või kodu-uurimine. Inimpõlvade jooksul on meid ümbritsev maastik saanud meie identiteedi, suulise ja kirjutatud ajaloo oluliseks osaks. Looduse ja inimtegevuse jäljed ning nende jälgede representatsioonid

² Selle ülevaatekoostajate ringi kuulus toonane teadlaskonna paremik: Eduard Laugaste, Allan Liim, Ann Marksoo, Helmut Piirimäe, Enn Tarvel, Leo Tiik, Vilma Trummal, Voldemar Vaga, Sulev Vahre, Endel Varep, Jaan Eilart jpt. Väidetavalt olnud raamatu idee üks algatajaid 1956. aastal folklorist Eduard Laugaste.

³ Veebikaardid: https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/looduslikud_pyhapaigad; <https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/parandkultuur>

⁴ 2008. aastal ilmus raamatuke „Harjumaa pärandkultuurist”, 2009. aastal „Raplamaa pärandkultuurist”. Mõlemad sisaldavad teateid Hageri kihelkonna pärimuspäikadest.

osutavad muutustest ajendatud maastiku-representatsioonidele, mis omakorda peegelduvad suuremal või vähemal määral ka kohalugudes.⁵

Koostaja Reeli Reinaus on Hageri kihelkonna⁶ kohapärimuse kogumikku valinud pärimuslood, mis esindavad suuremal või vähemal määral kõiki ülal mainitud suundumusi: maastikus leiduvate erinevate loodusobjektide pühadust ja loodushoidu sisaldavaid motive; inimese ja looduse religioosseid suhteid; lähema ja kaugema mineviku sündmuste jälgi; värvikaid inimesi ning olukordi kihelkonna ajaloolisel lõuendil.

Kaunilt kujundatud ja rikkalikult fotodega varustatud raamatu poeetilise pealkirja „Keerdus kadakas ja kadunud haned” esimene pool osutab Hageri kihelkonna maadel kasvanud ja kogu Eestiski hästi tuntud maastikumärgile, legendaarsele Kernu keerdus kadakale, mis kuivas lõplikult 2016. aastal pärast viimast Tallinna–Pärnu maantee uuendamist. Kohalikud inimesed soovisid puu säilitamist. Eesti Rahva Muuseumis eksponeeritakse teatavasti kuivanud Öru(ste) ehk Laatre põlist ristimäندی ning selle eeskujul oli ümbruskonna elanike initsiatiiv tähendusliku maamärgi säilitamiseks mõistetak. Pealkirja teine pool osutab muistendimotiivile, mida tuntakse laiemalt kõigil Eesti karstialadel: haned kaovad käikudesse ehk maaluste karstijõgede ajutiselt kuivanud sängidesse ja tulevad kusagil väga palju kaugemal jälle välja. Kui hanel on kelluke kaelas, võivad inimesed kuulda maa alt salapärasest kellukesehelinat.

⁵ Kultuurirajad Euroopa maastikul. Kultuurirajad Euroopa muinasmaastikel 2000–2003. Koost J. Clark, J. Darlington, G. Fairclough, toim H. Solnask, A. Kraut. Heide: PCL, 2003.

⁶ Hageri kihelkonnast jääb tänapäeval 60% Rapla maakonda (enamalt jaolt Kohila valda, osa ka Rapla ja Märjamaa valda) ning ülejäänud Harju maakonda (Saue valda, osa Saku valda).

Põlispuudega seotud isikuloolistest muistenditest on lugu Põhjasõja ajal Karl XII istutatud puust Eestis üks tuntumaid, Rootsi kuningale sekundeerib istutajana Vene keiser Peeter I. Need erilised puud on sageli kasvama läinud puidust valmistatud tarberiistast (jalutuskepest, vankriaisast) ning nendega käib kaasas uskumus selle kohta, mis juhtub, kui puu läheb kasvama, või mis siis saama hakkab, kui puu ära kuivab. Kuigi muistenditõde pole teadupoolest üldjuhul faktitõde, siis inimestele meeldib seda uskuda veel tänapäevalgi. Hiljuti viis juhus mind kokku ühe koduloohuvilise prouaga, kelle sõnul nende Kesk-Eestis asuvas kodutalus kasvav vana tamm olevat kindlasti Karl XII istutatud. Proua kurvastas väga, kui aastaarve uurides selgus, et see on siiski leebelt väljendudes vähe tõenäoline. Lisaks on see rahvajutumotiiv Eestis üsna laialt levinud ja selle üks eesmärk on tõenäoliselt osutada nii põlispuu soliidsele vanusele kui ka selle puu erilisele väljanägemisele, staatusele või pühadusele.

Kaunid ja mitmekihilised poeetilised pealkirjad äratavad potentsiaalse lugeja tähelepanu, selge see. Aga võib-olla olnuks koostajal mõistlik kohe eessõnas avada laiemalt pealkirja konteksti. Seda enam, et 1936. aastal looduskaitse alla võetud Kernu kadakas on nüüdseks juba pea kümme aastat kuivanud ja see ei kajastu paraku (veel) laiatarbeatmetekstides ega ka piisava selgusega kõnesolevas kohapärimuse kogumikus, kuigi põgusalt on seda mainitud (lk 34). Vastuolud kogutud ja (veebis) publitseeritud pärimustekstide ning reaalse, pidevalt muutuva maastiku vahel on laiem teema: trükis avaldatud tekstid konserveerivad maastikku. Sellel suvel tegin välitõid Hargla kihelkonnas, kus viimati olin samal põhjusel aastal 2012 ja pilt oli nii mõneski pärimuspaigas väga oluliselt muutunud, nõnda et võis õigustatult küsida, kas toona sai ikka käidud samades kohtades.

Hageri kihelkonna kohalugude väljanne on jaotatud kaheks suuremaks osaks. Esimene, sissejuhatav osa hõlmab eessõna, ülevaadet empiirilise materjali ehk rahvapärimuse, arheoloogilise ainese ja suulise ajaloo kogumisloost, käsitlust kohapärimusest kui folkloristika (uurimis)-valdkonnast, kogumikus trükitud kohajuttude valikupõhimõtete kirjeldust (kohalugusid on trükitud koostaja sõnul täpselt 888) ning kogumikus esitatud pärimusliku materjali rühmitamispõhimõtete selgitust.

Kogumiku koostajale on Hageri kihelkond tuttav juba varasest lapsepõlvest – seal on pärit tema emapoolsed juured, seal on ta veetnud koolipõlve ning hiljem folkloristina teinud rohkem või vähem tuttavatel Hageri radadel välitöid: kogunud lugusid ning püüdnud varem kogutud kohajutte maastikule nii-öelda tagasi paigutada ehk leida nüüdseks muutunud maastikult üles need kohad ja paigad, mida on inimpõlvi tagasi kirjeldatud, millest on lugusid räägitud, mis on olnud inimestele tähenduslikud. Eessõnast nähtub, et koostaja uurijahuvi keskmeks on esmajoones kihelkonna ajaloolised looduslikud püha-paigad: „Pärimustekstide põhjal ajalooliste looduslike pühapaikade lokaliseerimine kõigepealt kaardil ja seejärel maastikul sai mõneks ajaks minu põhitööks. Võimalus tajuda maastikul eri aja- ja pärimuskihte andis tõuke koondada kokku Hageri kihelkonda puudutavad folklooriteksid ning kogutud pärimus seejärel raamatuks vormida.” (Lk 7) Reeli Reinaus on kindlasti Hageri kihelkonnas „ühe jalaga seesolija”, kes on oma päritolupaigaga mingid sidemed säilitanud, kuid seal püsivalt enam ei ela, kui kasutada geograaf Edward Relphi määratlust inimese ja paiga suhete kohta.⁷

Kogumisloost selgub, et Hageri kihelkonnast pole Jakob Hurda rahvaluule

suurkogumisaktsiooni ajal just kuigi palju rahvapärimust kirja pandud – korrespondente olnud napilt, koostaja sõnul kõigest kaheksa; Matthias Johann Eisenile pärimust saatnud inimesi veel vähem. Oletatavasti võiks olla selle üks põhjus piirkonnale tunnuslik aktiivne vennastekoguduste liikumine, mis rahvapärimusele just hea pilguga ei vaadanud. Eri allikate järgi kas 1811., 1818. või 1820. aastal valminud Hageri vennastekoguduse palvemaja⁸ on Eesti mandriosa vanim. Kõnesolevas kogumikus on vennastekoguduse palvela kohta kaks pärimuslugu (lk 92–93, nr 45–46, kirja pandud Tanel Otsalt 2016. aastal), millest saab teada, et ka nõukogude ajal oli koguduse tegevus jätkunud, kuigi ametlikult oli see keelatud. Põgus ülevaade on antud vennastekoguduste liikumisest ka raamatu sissejuhatavas osas (lk 47). XX sajandi alguse kogumistöö kihelkonnas oli juba tõhusam ning 1937.–1939. aasta kohalugude kogumisvõistlus tõi rahvaluule arhiivi Hageri kihelkonnast arvestatavat lisa. Ka nõukogudeaegne pärimusainese kogumistöö oli piirkonnas üpris viljakas. Lähemast minevikust ja olevikust tuleb esile tõsta folkloristide Sirle Pentti ja Jüri Metssalu silmapaistvat panust kohaliku pärimuse talletamisel.

Lühikeses ülevaates kohapärimusest kui folkloristika ühest uurimisväljast (lk 17–19) tõdeb koostaja, et kuigi kohapärimuse mõiste on eesti folkloristikas suhteliselt noor (käibel 1990-ndatest), on see olemuselt (ja ootuspäraselt) interdistsiplinaarne: kohapärimuses kohtuvad maastik ja inimene, lugu ja kuulaja ning põimuvad emotsionaalne ja informatiivne aspekt. Koostaja rõhutab ka kohapärimuse tähtsust loomeinimeste inspiratsiooni-allikana, nimetades Hageri kihelkonnas

⁷ E. Relph, *Place and Placelessness*. (Research in Planning and Design 1.) London: Pion, 1976.

⁸ Hageri vennastekoguduse palvemaja kultuurimälestiste registris: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=8379>

Tohisool elanud Carl Mothanderit, samuti Madde Kaldat ja Peeter Sauterit ning õnneks ei unusta ennastki (lk 19). Reinausi nooremale lugejaskonnale suunatud „Morten, Emilie ja kadunud maailmad” (2020) on inspireeritud nn Rabivere raba-laibast.⁹

Kogumikus esitatud lugude valik koondab koostaja sõnusti viimase 135 aasta jooksul kogutud rahvajutte, mis on rühmitatud geograafilistest põhimõtetest lähtuvalt (lk 20–21). Iga piirkonna kohajutud esitab autor teemarühmade kaupa (maastikuobjektid, mõisapärinus, talurahva elu ja ajalugu kajastavad kohalood jne). Konteksti avamiseks kasutab koostaja folkloristide välitööpäevikutes sisalduvat ainet (lk 22–23). Tähtsaks peab koostaja ka kohalugude varieeruvust ning folkloorsete motiivide teisenemist (näiteks tuli-hännad või kratid on aja jooksul teisenevad UFO-deks). Huvi pakuvad koostajale eelkõige usundilisi motiive või üleloomuliku kogemist sisaldavad kohalood: „Kuna folkloristina tunnen ma ise kõige rohkem rõõmu selliste lugude kuulmisest, kus on tegu mõne seletamatu nähtusega või kus kohatakse üleloomulikke olendeid, siis on selliseid tekste siin raamatus ehk ka mõnevõrra rohkem” (lk 24).

⁹ 1936. aastal avastati Rabivere rabast mumifitseerunud surnukeha. Laiba kõrvalt leiti 1667. aastal vermitud münt, mille põhjal oletati, et surnukeha võis turbas lebada juba XVII sajandi lõpust või XVIII sajandi algusest. Rabalaip toimetati Tartusse, kuid kahjuks pole säilinud ei surnukeha, mis maeti ümber Tartu Peetri kalmistule, ega toonased uurimisprotokollid. Arheoloog Pikne Kama uuris folkloorseid ja arheoloogilisi allikaid põimivas doktoritöös inimjäänuseid märgaladel, sh Rabivere leidu, vt **P. Kama**, Arheoloogiliste ja folkloorsete allikate kooskasutusvõimalused: inimjäänused märgaladel. Combining Archaeological and Folkloristic Sources: Human Remains in Wetlands. (Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017.

Peamise probleemina tõdeb koostaja raskusi „leida mõne suhteliselt umbmäärase folklooriteksti taha konkreetne punkt kaardil” (lk 23). Arheoloog Andres Tvauri on võtnud kasutusele pärimusmälestise mõiste,¹⁰ mida võiks ka folkloristid julgemini kasutada, sest lood koha pühaks pidamise ja ohverdamiskommite kohta pärinevad rahvaluule kogumise kõrgperioodist, XIX ja XX sajandi vahetusest ning vahel on nende üleskirjutuste põhjal ütle mata raske kindlaks teha, millisest konkreetsest pühakohast siis ikkagi ühes või teises pärimustekstis kõneldakse. Kohapärimuslikku või usundilist teavet sisaldavate folklooritekstide kasutamine ajalooallikana ongi üsna hapral jäänud kindimine. Kuigi paljude pärimusmälestiste ja pühapaikade tähtsus ja tähendus on ajalooline, ei ole nad olnud ajas ja ruumis muutumatud. Tingimuste ja ümbruse muutumine võib kaasa tuua uute tähenduslike paikade tekke või vanade unustamise.

Alapeatükk Hageri kihelkonna pärimuse iseloomust on jaotatud suuremateks ja väiksemateks rühmadeks: maastikuobjektid (karstialad, veekogud, mäed, kivid, metsad, salud, puud jne), (asustus)-ajalooga seotud paigapärimus (ajaloolised objektid ja sündmused, mõisad ja mõisnikud jne), sotsiaalsed olud (usuliikumised, sõjad-vastuhakud); uskumuste ja üleloomuliku kogemisega seotud ja pühad paigad; ravitsemisspaigad; aardedemuistendid (peidetud varandused). Siin jutustab koostaja vabas vormis ümber nende teemadega seotud kohalugusid.

Kogumiku mahukam osa koosnebki pärimustekstidest ja see on vaieldamatult väga huvitav lugemisvara, täites samaaegselt ka juba Hurda aegadel püstitatud õilsat eesmärki anda rahvale temalt

¹⁰ **A. Tvauri**, Millest kõnelevad ohvri- ja lohukivid. – Eesti Loodus 2007, nr 10, lk 6–13.

kogutud pärimus tagasi. On kiiduväärne, et kogumikus on esindatud ka metsavendlusega seonduvad kohajutud ja nõukogudeaegne (militaar)pärimus. Juba sissejuhatavas osas pidas koostaja vajalikuks tähelepanu juhtida, et kogumikku valitud tekstid ei esinda ainult ideaalkultuuri, *nature morte* stiilis klantspilti kadunud kuldaegadest. Rohkem või vähem otsesõnu saab pärimustekstidest aimu ka kihelkonna inimeste argielust erinevatel kümnenditel.

Kogumik kõnetab tõenäoliselt rohkem Hageri piirkonna inimesi, sest väljaspoolseisjast siinkirjutaja tundis väga suurt puudust nii piirkonna ajaloolise tausta avamisest kui ka kogumikku koondatud pärimustekstide mõnevõrra teaduslikumast analüüsist. Tõsi, iga raamat, iga koostatud kogumik on oma autori ja koostaja nägu (mis on tore!) ning selge on seegi, et iga uurimisteemat saab lahendada erineval moel, iseäranis nii mitmekihilist ainekust nagu see on maastikupärimus: kellele sobib rohkem pärimuskeskne, kellele kultuuri-geograafiline lähenemine. Kui veidi norida

vormistuse kallal, siis oleksin hea meelega näinud, et fotode allkirjad oleks olnud ühtlustatumad ja mõni foto informatiivsem. Muist pilte on varustatud detailsete kirjetega, muist pilte mitte: portreefotodele võinuks lisada, mis roll raamatus ühel või teisel fotol kujutatud inimesel on (näiteks jutustaja).

August Rennit kirjutas 1894. aastal luuletuse „Kodune kotus” (hiljem tuntud ka kui „Kallis kotus”), kus leiduvad read:

Ja mets ja maa saand teisemasse
Ja mäge muutnu hoolsa käe,
Ning koplisse om kasvand kase
Kuid mälestus ei meelest läe.

Reeli Reinausi koostatud sisukas Hageri kohapärimuse kogumik aitab hoida ja väärtustada muutuvate maastike mälestust, annab hääle kohalikele inimestele, kes (veel) teavad ja mäletavad ning tahavad lugusid jagada. Ja seda pole sugugi vähe, hoopis vastupidi.

MARJU KÕIVUPUU